

Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri

Gıyaseddin Balaban And The Duties Of The Ruler

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Devlet yönetiminde son derece kabiliyetli ve deneyimli bir Türk beyi olan Gıyaseddin Balaban, aynı zamanda akıllı ve basiretli idi. Gıyaseddin Balaban devlet idaresinde aşağı-yukarı bütün kademelerde görev yaptı. Han olduktan sonra eski alışkanlıklarının pek çoğunu bırakıp, ibadetle iştigal etti. Asla gülmeyen bir zat olduğu gibi, yanındakilerin de gereksiz yere sırtmalarını sevmeydi. Adalet konusunda akrabalarına bile göz yummaz, isyancılara ve düzeni bozanlara acımazdı. Delhi Türk Sultanı Gıyaseddin Balaban'a göre iyi bir idarecinin şu dört şeyi yapması gerekir: Birincisi, dini korumak ve şeriatı uygulamak. İkincisi, ahlaksızlığı, günahları ve sefilliği ortadan kaldırmak. Üçüncüsü, Tanrı korkusu olan insanlarla çalışmak. Dördüncüsü ise, adaleti hâkim kılmak.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Delhi Türk Sultanlığı, Gıyaseddin Balaban

Abstract

Gıyaseddin Balaban, who was an experienced Turkish ruler was not only very talented on the state administration but also was very a clever and a foresighted leader. Gıyaseddin Balaban served almost in every level of the state administration. After he became in power, he left aside most of his old habits and dealt with worship. As being a person who never smiles, he also didn't like the people near him to grin unnecessarily. In the justice issues, he didn't tolerate even to his relatives, and he had no mercy to the rebellious and the disordered people. For Sultan Gıyaseddin Balaban, a good administrator should do these four things; firstly protect the religion and apply the sharia. Secondly, eliminate the immorality, sinfulness and sordidness. Thirdly, working together with people who had the fear of God. Fourthly, establish the justice.

Key words: Turkish Culture, Delhi Turkish Sultanate, Gıyaseddin Balaban

---

* Prof. Dr., A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

Delhi Türk sultanları arasında rastladığımız Gıyaseddin Balaban esasında Şemseddin İl-tutmuş'un beylerinden biridir. Zamanın şartları önünü açmış ve bu yüzden hem Türk, hem de Hint tarihinde önemli bir mevki edinmiştir. Bilindiği üzere İl-tutmuş'un 1236 tarihinde vefatından sonra Rükneddin Firuz tahta oturtulduysa da, kardeşler arasında kesintisiz on sene kadar süren saltanat davası sebebiyle ortaya çıkan iç harpler, onun diktiği binayı temellerinden sarsmıştı. Bu kargaşada askerlik mesleğini de iyi bilen kişiler, ne yapılabileceğinin derdine düştüler.

İşte bu sırada ortaya çıkan Delhi Türk sultanlığındaki kavgalara İl-tutmuş'un kırk yoldaşının da katılması ise işin cabasıydı. Dolayısıyla Türk komutanlar kendilerini Aybek ve İl-tutmuş'un varisi sayıyorlar ve önemli görevlere yabancıların getirilmesine öfkeleniyorlardı. Onların başında da İhtiyareddin Yüzbek ve Gıyaseddin Balaban geliyordu.

Bununla birlikte Gıyaseddin Balaban'ın 1232 tarihinde Sultan İl-tutmuş tarafından satın alındığına dair bilgiler vardır. Bu Türk beyi kendi neslini Alp-er Tonga'ya bağlamaktadır. Evvela İl-tutmuş'un hizmetkârlığını yapmış, kardeşi Emir Kışlı hacipliğe yükselince önu açılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Rükneddin Firuz Şah'a karşı meydana getirilen cephede o da rol oynadı. İl-tutmuş'm kızı Raziye'nin hâkimiyeti sırasında tutuklandı ise de sonra serbest bırakıldı ve emir-i şikarlığa, yani avcıbaşılığa yükseldi.

Nihayet 1240'ta vukua gelen başkaldırı neticesinde Raziye Sultan tahttan indirildi ve öldürüldü¹. Yerine İl-tutmuş'un diğer bir evladı Muizziddin Behram Şah seçildi. Onun çağında Himalaya eteklerinde vukua gelen bazı başkaldırıların üzerine giderek, kendini gösterdi. Arkasından yine ayaklanan Balaban, Sultan Alaaddin Mes'ud devrinde hacipliğe atandı. Mes'ud ile beraber ülkenin çeşitli yerlerindeki isyanları bastırdı. Bu sırada Mogol komutanlardan Mengütay'ın Uc'u kuşattığı duyuldu². Ama Mogollar, Türklerin kalabalık bir askeri kuvvet ile geldiklerini işitince, muhasarayı kaldırdılar.

Bu arada dedesi İl-tutmuş'un beylerinden Gıyaseddin Balaban'ı, 1249'da Ulug Han unvanıyla naipliğe atayan Nasıreddin Mahmud, 1250 tarihinde bir ayaklanma başlatan Hinduların üzerine Cumna Nehrini geçerek saldırdı. Bir yıl sonra Gwalior ve Malva gibi yerlere de sefer açıldı. 1252 senesinde

¹ Y.H.Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. I, Ankara 1950, s.282-285; C.C.Davies, "Raziye", *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.648; E.Konukçu, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001, s.352; M.Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz), s.193-198; A.H.Hamadani, *The Frontier Policy of the Delhi Sultans*, New Delhi 1992, s.70-72.

² Konukçu, a.g.m., s.353; Aziz Ahmet, a.g.e., s.237-238.

birtakım iç karışıklıklar yaşandı ki, emirlerden İmadeddin Reyhan, Ulug Han'ı yani Gıyaseddin Balaban'ı devirmek için bir hareket başlattı³. Bu sırada Nasıreddin Mahmud'un bütün yetkileri elinden alınıp, çaresiz bir hale düşünce İmadeddin Reyhan ile işbirliğine gittiği söylenir. Kendisine karşı böyle bir tertibi duyan Ulug Han ise Nagore'ye çekildi.

Nasıreddin Mahmud'un 1254 tarihinde Cumna bölgesinde bazı başarılar ve ganimetler kazandığını görüyoruz. Ama kardeşi Melik Celaledin kendisi aleyhine bazı emirlerle kumpas kurdu. Çünkü Türk asıllı kumandanlar özlerinin haricinde bir milletten insanların idaresi altına girmek istemiyorlardı. Bu sebepten Sultan Mahmud Şah uzun bir süre birbirleriyle kıyasıya bir mücadeleye tutuşan emir ve valilerin arasında kaldı. Bu hengâmede Mogollar tekrar Uc ve Multan taraflarına girdi. Dolayısıyla emir ve meliklere haber yollanarak devlet ordusuna katılmaları istendi. Buna binaen 1259 başlarında Mogolların üzerine yüründüyse de, muvaffak olunamadı ve askerler başkente geri döndü.

Bir dizi hadiselerin neticesinde hat sanatında da çok güçlü olduğu söylenen Sultan Nasıreddin Mahmud Şah 1264 senesinde bir hastalığa yakalanmış, peşinden de 1266'da vefat etmiştir.

Nasıreddin Mahmud kişilik olarak mükemmele yakın bir insansa da, hükümdarlık açısından bunu söylemek mümkün değildir. Kaynatası Gıyaseddin Balaban sayesinde devlet işlerini biraz toparladı. İktidar yılları umumiyetle isyanlarla geçti⁴. Savaştan uzak durmaya her vakit özen gösterdi. 1246 senesinden 1266'ya kadar Balaban ile birlikte ülkede huzuru yerleştirmeye gayret etti. Ölümünden sonra, diğer emirler devlet işlerinde en yetenekli kişi olan Balaban'ı desteklediler.

Yukarıda da değinildiği üzere Delhi tahtına 1246'da oturan Nasıreddin Mahmud adeta kukla bir hükümdar idi ve nerdeyse memleketi yirmi yıl Balaban tek başına idare etti. O, 1249 tarihinde sultanın kızıyla evlendi ve naip oldu. Ancak onun yetkilerini kıskanan İmadeddin Reyhan'ın girişimiyle üstte de anıldığı gibi 1252 senesinde Nasıreddin ile arası açıldı. Bu vaziyet uzun sürmedi. 1253'te bütün emirler İmadeddin'e karşı ayaklanınca, Gıyaseddin Balaban'ın tekrar Ulug Han atandığını görüyoruz.

Öyle anlaşılıyor ki Balaban bir türlü uslanmıyordu. Bazı emir ve komutanlarla işbirliği yapıp, baş kaldırıysa da, muvaffak olamadı ve itaatını bildirdi. 1259 tarihinde Mevat bölgesine yaptığı akınlar Sultan Nasıreddin

³ Bayur, *a.g.e.*, s.290-292; Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.214-221; S.Y.Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, 2. Baskı, Ankara 2013, s.76.

⁴ Bayur, *a.g.e.*, s.296; Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.231-233.

Mahmud'un hoşuna gitti. Aynı yere bir yıl sonra ikinci bir sefer düzenledi. Ayaklananlardan binlercesi kılıçtan geçirildi. 1266'da Nasıreddin ölünce de İl-tutmuş'un ailesinden kimse kalmadı⁵ ve emirlerin onayıyla Delhi tahtına oturtuldu.

Bütün bunlar bir yana Gıyaseddin Balaban başa geçince kendine muhalifleri aradan çıkardı. Orduyu ıslah edip, bunu tecrübeli komutanların eline verdi. Huzur ve sükûnu sağlamak amacıyla bozguncuların üzerine yürüdü. 1269'daki Cud seferinden iki yıl sonra, Mogollar tarafından yıkılan Lahor kalesiyle ilgilendi. Ancak Mogol saldırılarına karşı yiğitçe direnen amcaoğlu Şir Han'ı zehirletmesi bir hataydı. Mogolların yeni hücumları sebebiyle oğullarını tedbirler almak için savaş bölgesine yolladı. Pencap üzerine yapılan 1279 senesindeki Mogol taarruzu bu şekilde durdurulduysa da, aynı tarihte Lakhnauti valisi Tugrul ayaklandı. Melik Alp Tigin komutasındaki bir kuvvet onun üzerine gönderildi, fakat Delhi güçleri yenildi. Bu yüzden Balaban bizzat ordunun başına geçerek, Tugrul'u ortadan kaldırdı⁶. Bu sıralarda büyük oğlu Muhammed de Mogollarla yaptığı bir savaşta öldü. Onun üzüntüsü Balaban'ı bir hayli yıktı.

Balaban 1287 yılına kadar hüküm sürmüş, İl-tutmuş devrini bir dereceye kadar ihyaya ve devletin gücünü geri sağlamaya muvaffak olmuştu⁷. Hâkimiyet müddeti uzun sürseydi, devlete daha mesut bir hayat sağlayabilirdi. Fakat etrafını saran saldırganlara karşı olan cesareti, saltanatı soyuna intikal ettirmek gibi emelleri, beyleri kırgınlığa ve isyana sürüklemişti. Ortaya çıkan ayaklanmaya karşı tedbirler alabileceği bir sırada ansızın meydana gelen ölümü her şeyi karıştırmıştır.

Hayatı oldukça renkli bu Türk beyi vefatından önce yerine torunlarından Keyhüsrev'i varis gösterdiyse de, devlet adamları tahtla gerektiği gibi ilgilenmeyen Gıyaseddin Balaban'ın oğlu Bugra Han'ın çocuğu Keykubad'ı tercih etmişlerdir.

Bununla birlikte Hindistan Türk hükümdarlarından Sultan Gıyaseddin Balaban'a (1266-1287) göre iyi bir idarecinin şu dört şeyi yapması gerekir: Birincisi, dini korumak ve şeriati uygulamak. İkincisi, ahlaksızlığı, günahları

⁵ H.C.Fanshawe, "Delhi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.509-510; Bayur, *a.g.e.*, s.292-296; Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.238-241.

⁶ M.F.Köprülü, "Balaban", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.266; Bayur, *a.g.e.*, s.298; Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.251-261; H.Kortel, "Delhi-Türk Sultanı Alaeddin Halaci'nin Moğol Siyaseti", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 2000, s.263.

⁷ Köprülü, *a.g.m.*, s.267; Bayur, *a.g.e.*, s.299; Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.264-275; Konukçu, *a.g.m.*, s.354; Gömeç, *a.g.e.*, s.80.

ve sefilliği ortadan kaldırmak. Üçüncüsü, Tanrı korkusu olan insanlarla çalışmak. Dördüncüsü ise, adaleti hâkim kılmak⁸.

Şimdi Sultan Gıyaseddin Balaban'ın üzerinde sıkı sıkıya durduğu bu hususlara kısaca değinmek istiyoruz. Bir Altay Türk atasözünde: İnsan Tanrısız, kürk yakasız, millet yarasız olmaz, der⁹. Tarih boyunca pek çok dine giren Türk milletinin bir hususiyeti de, bunların en gözü-pek savunucuları olmalarıdır. Tarih boyunca din uğruna yaptığımız savaşlar bunu ortaya koyuyor. Mesela daha 4. asrın ilk yarılarında (310), Kuzey Çin'in Chao bölgesinde bir hanedanlık meydana getiren Türk-Hunların arasına Hint'ten Budistlerin geldiğini bilmekteyiz. Taoistlerle sürtüşmeye giren bu kişilere Hun hakanı Şad İlli'nin (She-le) sahip çıktığını görüyoruz. Takipçisi Şad Hun da (She-hu) onlara itibar etti. Bunların başında olan Janga'ya manastırlar kurma ahaliye telkinlerde bulunma hususunda özel bir ferman verilmişti. Ayrıca beşinci asırda Kuzey Liang Hun Devleti ile Tabgaçların arasının iyice açılmasına Budistler sebep olmuşlardır ki, bu hadise de şöyle vukua gelmiştir: Türk Bengü Kagan'ın yanına Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Semerkant havalisinden bir Buda rahibi gelmişti. Bu sırada Kuzey Liang'da da Budizme inananlar vardı. Netice itibarıyla söz konusu bu kişi bazı dua ve büyülerle pekçok hastalığı iyi edebildiğini söylüyordu. Sahtekâr rahip, halk içinde önemli bir yer kazanmıştı. İşte bunu duyan Tabgaç (To-pa) hükümdarı bu şahsı istedi. Türk hakanı Bengü de, onu Tabgaçlara (To-pa) vermemek için öldürttü¹⁰. Üst üste gelen bütün olumsuzluklar üzerine Tabgaç (To-pa) beyi, Türk Bengü Kagan'dan intikam almayı kafasına koydu.

Sasani devletinin inkırazının ardından himayesiz kalan Maniheiztlerin Uygur Türklerinin vatanına sığınmaları; Bizans ve İslam topraklarında saldırlarla yüzyüze gelen Yahudilere Hazar Türklerinin kucak açmaları ve hatta onlara ait havraların bu memleketlerde yıkılmalarına karşılık Türklerin

⁸ Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.251-252; Gömeç, *a.g.e.*, s.79.

⁹ W.Radloff, *Türklerin Kökleri*, Çev. A.Ekinci-Y.Ünlü, C. I, Ankara 1999, s.6.

¹⁰ J.M.De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumi*, C. I, İstanbul 1924, s.110; Ş.Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339, s.74-75; A.C.Soper, "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", *Artibus Asiae*, 21/2, Zurich 1958, s.131-164; L.N.Gumilev, *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.446-475; G.Z.Tang, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.78; Y.Hsio, "Reading and Re-Readings of Narrative in Dunhuang Murals", *Artibus Asiae*, 53/1-2, Zurich 1993, s.60-61; K.R.Tsiang, "Changing Patterns of Divinity and Reform in the Late Northern Wei", *The Art Bulletin*, 84/2, New York 2002, s.222-245; T.D.Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilgi*, Sayı 44, Ankara 2008, s.198.

de camileri tahribe kalkışmaları bunlara başka bir örnektir¹¹. Kendi mensup oldukları inancı diğer halklar üzerine yaymak için giriştikleri mücadele bir yana, din adına birbirleriyle yaptıkları anlamsız kavgaları da hiçbir mantıkla açıklamak mümkün değil.

Bununla birlikte İslamiyeti Hint Yarımadasına Türkler götürmüştür. Bilhassa Gazneli Mahmud'un bu uğurda yaptığı mücadeleleri herkes bilmektedir. Toplum yapısının temel harçlarından olan dine saygı, onun yaşatılması ve öğrenilmesi hususunda ellerinden gelen her çabayı gösteren Türk hakanları misali Sultan Gıyaseddin Balaban da bu konuya ciddiyetle ehemmiyet vermiştir.

Elbette ki bunun yanı sıra adaletin tesisi hem dinin gereği, hem de toplum düzeninin sağlıklı bir şekilde yürümesinin şartıdır. Sultan Gıyaseddin Balaban'ın ikinci olarak "ahlaksızlığı, günahları ve sefilliği ortadan kaldırmak" dediği ilke de bununla bağlantılıdır. Türk hükümdarları bütün tarih boyunca kendilerinin asli vazifeleri olarak "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar Türk adaletini hâkim kılma" ilkesini benimsemişlerdir ki, bu daha sonra Türk düşüncesinde "Kızıl Elma" ülküsüne dönmüştür¹². Efsanevi Türk hükümdarı Tengri-kut Börü Tonga (Mo-tun), Tanrı tarafından, kendine insanları idare etme vazifesinin verildiğini söylerken; onun torunlarından biri olan, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet kuran ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Apa Bug da (He-lien P'o Po); ben Tanrı tarafından kagan yapılarak, çaresiz insanları kurtarmak üzere görevlendirildim, demektedir¹³.

Tıpkı Tengriken Apa Bug (He-lien P'o Po) gibi, 5. asrın başlarında büyük Hun Devletinin mirasçılarında birisi olan Türk Bengü Kagan da, Kansu'nun batısındaki Kuzey Liang bölgesinde bir devlet kurmuş idi. Çok zekice politikalar yürüten bu Türk, Çin'in kuzeyinde yaşayan pekçok yabancıyı da gelip kendisine sığınmasını sağlıyordu. Unutulan Türk adını yeniden canlandırmayı ve Hun Devletini eski görkemli günlerine çıkarmayı hedeflemişti. Onunla birlikte Türk ismi geniş bir insan kitlesini ifade etmeye başladı ve kendisine Türk Bengü Kagan diyordu. Bengü özellikle bölgenin diğer hanedanlıkları ile de kıyasıya bir mücadeleye girdi. Tabgaç, Batı Liang, Güney Liang, Batı Ch'in gibi bölgesel hanlıklar karşısında tutunmaya

¹¹ Z.V.Togan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.400; S.Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2011, s.4; S.Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s.262-263.

¹² S.Y.Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2014, s.21-22.

¹³ H.N.Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933, s.47; A.Onat, *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s.94.

çalıştı. Neredeyse Ordos'un batısındaki bütün topraklara hâkim olarak, buralarda adaletli bir yönetim kurdu¹⁴. İşte onun torunlarından birisi olan Bumın daha sonra etrafına topladığı başı-boş Tölös kabilelerinin önderliğini üstlenerek muhteşem Kök Türk Kaganlığını tesis etti.

İnsanlık tarihinde sadece Türkler değil, kim olursa-olsun siyasi otoriteden öncelikle beklediği şeylerden birisi, kendisine ve herkese karşı adalet ile davranılmasını istemektir. Dolayısıyla Türk hükümdarlarının en dikkati çeken hususiyetlerinin başında adil olmaları gelmektedir. Türk fütuhat anlayışı da bunu gerektiriyordu ki, işte buna bağlı olarak yukarıda da söylendiği üzere Türk hükümdarı; “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar Türk adaletini hâkim kılmayı” kendisine ülkü edinmiştir. Bunu eski Türk inanç sistemiyle de birleştirenler vardır. Tarihin derinliklerinden beridir Tanrı'ya bağlı bulunan Türkler, O'nun seçkin bir kavmi olduklarına ve Tanrı tarafından korunduklarına inanıyorlar, Türk hakanları Allah'ın dünya hâkimiyetini kurmakla kendilerini görevlendirdiklerini düşünüyorlardı.

Türk'ün cihân hâkimiyeti anlayışı bilindiği üzere, daha sonraki yüzyıllarda, özellikle İslamiyet ile birlikte cihâd fikri şekline dönüşmüş, temeli tarihin çok eski devirlerine kadar inen, bu Türk adaletini yayma ve uygulama ülküsü, dinî bir tezahür şeklinde daha da kuvvetlenerek uygulanmaya çalışılmıştır¹⁵. Bu düşüncenin en güzel örneklerinden birisi de, Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1192-1211) Antalya'yı fethetmesinin sebepleri arasında gösterilebilir. Birgün çeşitli milletlere mensup bir tüccar kafilesi, sultanın huzuruna gelerek, Antalya'nın Frenk hâkimini şikayette bulunurlar. Çalışıp, kazandıkları, çocuklarının rızıkına Antalya limanında el konulduğunu, üstüne üstlük Frenk valinin küstahça; “şu anda adil sultan haşmet ve gurur içinde, Konya'da saltanat tahtı üzerinde oturmaktadır. Mazlumları korumak için adalet sofrasını yaymıştır. Onun yanına gidin, davanızı anlatın da asker toplayıp, sizin derdinizin dermanını bulsun. Mallarınızı yağmadan kurtarsın, size geri versin”, diye alay eder. Sultan Gıyaseddin bunları duyunca, çok hiddetlenmiş; “mallarınızı geri alıp, onları eksiksiz olarak size vermeden yerime oturmayacağım. Bulunamayan eşyanızı da hazinemden karşılayacağım, saltanat bayrakları Antalya'ya hareket edince, onlarla işimiz olacak”, demiş ve Antalya üzerine yürümüştür. Nihayet bu şehir zaptolunarak, bölgedeki haksızlık ve hukuksuzlukların sona erdiğini görüyoruz¹⁶. Böylece bu yüksek düşünceli Türk hükümdarı hem

¹⁴ Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s.284-295.

¹⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.84.

¹⁶ Bakınız, İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, s.115-118.

dünyadaki gerçek görevini yerine getirme, hem de sözünü tutmanın huzuru içinde, Konya'ya döndü.

İnsanlara insan oldukları için adaletle davranmayı kendilerine bir ilke edinen Türk idarecilerin ülkeleri, memleketlerinde baskıya maruz kalan her türden insanların da sığınağıydı. Esirlere bile insanca muamelede bulunuluyor, halkın güvenini kazandıkları takdirde, sanki onlardan birisi oluyorlardı¹⁷. Çoğu zaman bu kişiler ülkelere dönme fırsatını bile yakaladıkları halde, buna tevessül etmiyorlardı.

Türkler adalet konusunda akrabalarına bile göz yummazdı. Börü Tonga (Motun), Ata İllig (Attila), Kapgan, Çingiz, Temür vs. gibi güçlü Türk hükümdarlarının çağında çoluk-çocuk, köylü, tüccar kim olursa olsun, devletin sınırları dâhilinde bir yerden biryere korkusuzca seyahat yapabiliyorlar ve Türk'ün an'anevi adalet anlayışının her tarafta hâkim kılındığını gördükleri için kendilerini güven içerisinde hissediyorlardı. Mesela Kök Türklerin varisi durumundaki Hazarlar bu adalet konusunda çok dikkatli davranıyorlardı. Tebaları arasında pekçok dinden insan olduğu için, Hazar hükümeti adli işleri çözümlenmek amacıyla yedi yargıca vazife vermişti. Bunlardan ikişer tanesi Müslüman, Hristiyan ve Musevi olmakla birlikte, birisi de herhalde bir kamdı. Bilindiği gibi, meşhur seyyah İbn Batuta'nın gördüğü yerlerden biri de Altun Orda Hanlığı'dır. O Harzem'i anlatırken; beyin huzurunda bir adalet divanının kurulduğunu, burada kadı ve din adamlarıyla beraber "yarguç" adı verilen şahsın da hazır bulunduğunu, halkın şikayetlerinin dinlendiğini, konu şer'î ise kadıya, değilse yargıca havale olunduğunu söyler. Hükümlerinin adillliğini ve rüşvette almadıklarını vurgular¹⁸.

Dolayısıyla eski Türk Devletinde karar alma merci durumundaki kurultay, düğün-dernek, toy veya kengeş gibi adlarla da anılan aksakallar meclisinin bir üyesi ise, adalet işlerine bakan buyruklardır. Bunun için

¹⁷ Mesela meşhur Çinli casus Chang-ch'ien M.Ö. 138'de, Türklere karşı Yüeh-chilerle bir anlaşma yapmak için Çin imparatoru tarafından gönderildiğinde, Türk topraklarından geçerken, şüpheli hareketlerinden dolayı tutuklanmış ve gerçek amacı anlaşılınca on yıl kadar Türklerin yanında kalmıştı. Kendisini Türklere sevdiren Chang-ch'ien'e Hun hakamı bir kadın vermiş, hatta adamın bu kadından bir oğlu bile olmuştu. Bakınız, Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s.106.

¹⁸ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.10; M.A.Ubicini, *Türkiye 1850*, Çev. C.Karaağaçlı, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.132-133; İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.122; A.Koestler, *Onüçüncü Kabile*, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.59; İbn Bibi, *a.g.e.*, s.114; P.B.Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.358; H.A.Ubicini, *1855'de Türkiye*, Çev. Ayda Düz, C. II, İstanbul (tarihsiz), s.20.

görevlendirilenlere “yarguç” veya “yargan” denmekteydi¹⁹. Hunlar çağından itibaren devlet kademesinde bir nevi hâkimlik yapan bu memurların varlığından haberdarız.

Devletin en üst kademesindeki bu idarecilerin önemine vurgu yapan büyük hükümdar Emir Temür; “vezirler saltanat sarayının sütunlarıdır. Onlar fazla gösterişten uzak durmalılar ki, halkın gözüne saltanat tuhaf gözükmesin. Bunlar fitneci ve yalancıların sözlerine kulak asmamalıdır. Çünkü devlet yönetimindeki bu kişilerin düşmanı çoktur. İnsanların hepsinin gözü mevki ve maldadır. Eğer devlet vazifelileri başkalarının laflarına uyarsa yanlışa düşerler”, dedikten sonra, bu tür idarecilerin dört vafsa sahip olmalarını belirtir ki, onlar da şudur: Bir, akıl ve ileri görüşlülük. İki, asalet ve soy temizliği. Üç, asker ve halka karşı hoş görüşlülük. Dört, uzlaşmacı ve sabırlı oluş. Bunun yanısıra Emir Temür, devlet adamlarının herhangi bir şeye karar verecekken kimseye bağlı olmamalarını, arkalarında hükümdârlarının durması gerektiğini, sağlam ve kuvvetlice işlere sarılmalarını ve emirlerine kimsenin karşı çıkmasına müsaade etmemeleri lazım geldiğine değinir. Ancak bu surette idareciler vazifelerini layıkıyla ve adaletle yaparlar²⁰. Dolayısıyla sadece hakanın akıllı ve basiretli olması yetmiyor, emri altında çalışanların da işlerini layıkıyla yapmaları gerekiyordu. Zaten o yüzden Kök Türk Yazıtlarında ülkenin içerisine düştüğü kötü vaziyetin müsebbibi olarak; kötü kaganların kendileri gibi işe yaramaz memurlara görev vermeleri gösterilir²¹.

Türk hükümdarlarının toplum içerisinde adaletin, gerçek manada uygulanıp, uygulanmadığını denetlemesi uzun yıllar sürmüştür. Yine tarihi kaynakların bize söylediğine göre; Selçuklu ve Memluklu gibi Türk sultanları haftanın belirli günlerinde toplantı salonunda tahtlarında otururlar, davaları kadıların ve imamların huzurunda dinlerler ve meseleyi bir hükme bağlarlardı. Divan-ı Mezalim denilen bu sistem yüzlerce sene işledi. Türk hanları bizzat bu adliyelerde mazlumların haklarını verirdi. Hiçbir şekilde güçlü-zayıf, zengin-fakir ayrımı yapılmazdı. Hükümdar yılda bir defa, mahkemede kendisinden davacı olan birisi ile kadının önünde, soruşturma yerinde ayakta durur, iddiaları dinlerdi. Kendisine kesinlikle bir iltimasta

¹⁹ S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s.216.

²⁰ Sahibkiran Emir Timur, Timur'un Günlüğü, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.92-94.

²¹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı 4-7; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 5-7: “Ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmadığından, bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan; bakanları da bilgisiz ve kötü imiş. Beyleri ve halkı düzensiz, Çin milleti aldatıcı ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış”.

bulunulmazdı. Aynı uygulamayı Osmanlı çağında da görürüz. Mesela Türk tarihinin ilk şeyhülislamlarından Molla Fenari'nin (1350-1430) Cuma namazında hazır olmayan bir Müslümanın şahitliği kabul edilmez hükmüne binaen, I. Murad'ın (1326-1389) şahitliğini geri çevirmesi ilginçtir. Belki sembolik de olsa insanlar arasındaki eşitliği, hak ve hukuku bundan daha güzel bir misal açıklayamaz. Bu çağlarda Avrupa'da insanlar birbirlerinin kanını emerken, dünyanın pekçok yerinden topluluklar gelip, Türk adaletinin ve koruyuculuğunun gölgesi altında yaşamayı tercih ediyorlardı. Hatta yüzlerce yıl önce Latin kaynakları bizzat Attila'nın (Ata İllig) bazı meseleleri adaletle hallettiğini yazarlar²². Dolayısıyla, devlet vatandaşlarına karşı adil olmak zorundadır ve bu konu Kutadgu Bilig'de özellikle işlenmiştir.

Bilindiği üzere Türk töresinin değişmeyen unsurları arasında; “könilik” (adalet), “uzluk” (faydalılık), “tüzlük” (eşitlik), “kişilik” (cihanşumul insanlık düşüncesi) vardır. Büyük Türk âlimi Yusuf Has Hacib de, hakana yasayı halka adalet ve doğrulukla uygulamayı öğütler²³. Hepimizin bildiği gibi bu muhteşem eserde ilk başta kanun, yani adaleti temsil eden hakanın şahsında Kün Togdı ön plandadır. Dolayısıyla bunlar her vakit Türk hükümdarlarının temel felsefesi olmuştur.

Sultan Gıyaseddin Balaban'ın üzerinde durduğu bir başka konu; ahlaksızlığı, günahları ve sefilliği ortadan kaldırmaktır. Yine her Türk'ün çok iyi bildiği bir atasözümüz vardır: Sefalet asaleti götürür. İnsanların aç olduğu, adaletin uygulanmadığı bir yerde her türlü ahlaksızlık ve sefilliği görmek mümkündür. Bu yüzden Türk hükümdarının bir başka görevi de ülkeyi iktisaden refaha ulaştırmaktır. Milletin karnını doyurmak, üzerini giydirmek, halkı zengin yapmak kaganın vazifesidir. Bu itibarla devleti temsil eden kagan aynı zamanda milletin babasıdır. Savaş ganimetlerinin dağıtılmasında da kagan öncelikli olarak askerlerini düşünürdü. Eğer artan olursa kendisine ayırırdı. Hatta zaman zaman devletin bizatihi kendisini temsil eden Türk hükümdarı şölenler tertipleyerek, açın ve fakirin memnuniyetini kazanmak zorundaydı. Eski Türklerden bahseden yabancı

²² S.Runciman, “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943, s.54; E.A.Thompson, “The Camp of Attila”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 65, 1945, s.114-115; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.10; M.A.Ubicini, *Türkiye 1850*, Çev. C.Karaağaçlı, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.132-133; İbn Batuta, *a.g.e.*, Ankara 1981, s.122; A.Koestler, *Onüçüncü Kabile*, Çev. B.Çorakçı, 4. baskı, İstanbul 1984, s.59; İbn Bibi, *a.g.e.*, s.114; P.B.Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. A.Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.358; Gumilev, *a.g.e.*, s.162, 372; Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.71; Aziz Ahmet, *a.g.e.*, s.243.

²³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C. I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.155.

kaynaklarda, ülkelerinde yoksulların bulunmadığı, yiyeceği olmayanların doyurulduğuna dair atıflar vardır. Bunlar gerçekleştirilemezse ülkede istikrar olmuyordu. Bu günümüz modern devletleri ve toplumları için de geçerlidir²⁴. Ünlü Kapgan Kagan'ın gayelerinin başında nüfusu çoğaltmak ve milleti zengin etmek gelmiştir. Kitabelerdeki; “çıgany bay kıldı, azıg öküş kıldı”, cümlesi bunu çok güzel açıklar. Bilge Kagan tahta oturunca aç ve fakir bir şekilde etrafa dağılmış olan milleti bir araya getirerek, zenginleştirdiğini; “yalıng bodunıg tonlıg kıldım. Çıgany bodunıg bay kıldım”²⁵, diye belirtiyordu. Beşinci asırda Bengü Kagan da, topraklarında huzuru ve refahı sağladığından, halk kendisine büyük bir sevgiyle bağlanmıştı. Onlardan yüzlerce yıl sonra Yusuf Has Hacib, beylerin şöhretini iki şey büyütür diyor: Kapısında tuğu ve baş köşesinde sofrası. O yine beye; malını, eşyasını bölüşürmesini ve halkına yedirmesini öğütler. Mesela Dede Korkut Hikâyelerinden birisi olan Dirse Han-oglu Bogaç'ın Destanı'nda, Tanrı'nın kendisine bir oğul vermesi için Dirse Han'ın karısı, eşine şöyle bir nasihatla bulunuyor: “Yerinden kalk, ala çadırını kurdur! Attan aygır, deveden bugra, koyundan koç kes. İç ve Dış Oguz'un beylerini çağır. Aç görürsen doyur, çıplak görürsen giydir. Borçluyu borcundan kurtar. Tepe gibi et yığ, göl gibi kıımız sağdır. Ulu bir toy yap, dilekte bulun. Ola ki bir mübarek kulun duasıyla Tanrı bize topaç gibi bir oğlan verir”, der. Yine 8. asrın başlarında, Hindistan'ın kuzeyi, yani bugünkü Pakistan dolaylarını idare eden Kök Türk beylerinin yılda iki kere böyle toylar düzenlediği ve mallarını dağıttığına dair kayıtlar mevcut olduğu gibi, Çinli seyyahların raporlarında Türk ülkelerinde fakir insanlara rastlanmadığı vurgulanır²⁶. Elbetteki halkının karnını daha iyi doyurabilen, maharetli ve kahraman idareciler itibarlıydı.

²⁴ I.Ecsedy, “Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age”, *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977, s.12; B.Watson, *Record of the Grand Historian of China*, Volume II, Third edition, New York 1968, s.164; M.T.Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.9-10, 41; A.İnan, “Yasa, Töre~Türe ve Şeriat”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964, s.104; B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s.29; İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.233-235; Z.Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004, s.35; *Cengiz İmparatorluğu*, Çev. A.Danu, İstanbul 2012, s.132-134.

²⁵ *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 8; *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 10: “Çıplak halkı giydirdim. Fakir milleti zengin yaptım”.

²⁶ Bakımsız, O.Ş.Gökyay, *Dede Korkut Masalları*, İstanbul 1943, s.10; F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s.42; E.Esin, “Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, s.54; Ö.İzgi, “Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.239; Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, s.154; Nizamü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s.163-166; R.Genç, “Eski Türk Ziyafetleri ve Dış Kirası Adeti”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.177; Tang, *a.g.t.*, s.77; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.135-136.

Tebasına servet ve ün bağışlayabilirse, o zaman başka boyların da gelip kendilerine katılmaları vakidir. Bu durumu iyi bilen Gıyaseddin Balaban da hâkim olduğu coğrafyada halkın her türlü ihtiyacının karşılanmasına gayret etmiştir.

Eski Türk devletlerinde yüz kızartıcı bir suç işleyen de cezası ölümdü. Töreye aykırı davrananlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Yine bozulan yasayı düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisi idi. Bununla ilgili olarak yazıtlarda; “ülkeyi tutup, töreyi düzenlemiş”²⁷, deyimiyle karşılaşmaktayız. Küçük suçlar sopa veya kırbaç ile büyük suçlar da ölüm şeklinde infaz edilirdi. Mesela hırsızlık yapmış olan biri yakalanmışsa, onun ayaklarını ve kollarını bağlarlar, şehrin ortasında ikiyüz sopa vururlardı. Özellikle ihanet, at çalma ve ırza tecavüzün karşılığıysa, yukarıda belirttiğimiz üzere ölümdü²⁸. Mesela 10. asrın başlarında Türk yurtlarında dolanan bir Arap olan İbn Fadlan, “zina eden kim olursa olsun, el ve ayaklarından bağlarlar; sonra o kişiyi balta ile ikiye parçalarlardı”, diyor.

Türklerde herkes toplum içerisinde kabiliyetine göre yer edinebilirdi. Yapılan faydalı işlerin de, zararlı davranışların da mutlaka bir karşılığı vardı²⁹. Batıda ve Türklerin dışında doğuda, insanların geleceği hiçbir şekilde garanti altında olmadığı halde, Türk devletinin sınırları içinde kimse hayatı hakkında endişeli değildi. Ölene kadar kendisinin bütün ihtiyacını karşılayan ve koruyan bir devletin mevcudiyeti, insanları huzur içerisinde yaşatıyordu. Bu hak ve hürriyetlere Batılı halklar, ancak 16. asırdan sonraları kavuşabilmiştir.

²⁷ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5: “İlig tutup, törüg itmiş”.

²⁸ S.Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies* (Türklük Çalışmaları), 1/2, Erzincan 2006, s.9-19.

²⁹ Ecsedy, a.g.m., s.12; Watson, a.g.e., s.164; Liu, a.g.e., s.9-10, 41; İnan, a.g.m., s.104; Ögel, a.g.e., s.29; Yusuf Has Hacib, a.g.e., s.155; Kafesoğlu, a.g.e., s.233-235; Kitapçı, a.g.e., s.35; *Cengiz İmparatorluğu*, s.132-134; Gömeç, a.g.e., s.75; S.M.Arsal, “Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerin İnkişafında Türk Irkının Rolü”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s.1068; Liu, a.g.e., s.41; H.Ecsedy, “Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire”, *Acta Orientalia*, Tom. 25, Budapest 1972, s.259; İ.Kafesoğlu, *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul 1957, s.23; Ş.Başta, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü*, 2/22, Ankara 1964, s.46-48; N.Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s.33; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.57; M.A.Köymen, “Türklerde Demokrasi”, *Milli Kültür*, 1/6, Ankara, 1977, s.13; Genç, a.g.m., s.177; N.Ulunay, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı ve Stratejisi I*, Ankara 1986, s.43; S.G.Agacanova, *Oğuzlar*, Çev. E.Necfe-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.168.

Devlet yönetiminde son derece kabiliyetli ve deneyimli bir Türk beyi olan Gıyaseddin Balaban aynı zamanda akıllı ve basiretli idi. O devlet idaresinde aşağı-yukarı bütün kademelerde görev yaptı. Han olduktan sonra eski alışkanlıklarının pek çoğunu bırakıp, ibadetle iştiğal etti. Asla gülmeyen bir zat olduğu gibi, yanındakilerin de gereksiz yere sırtmalarını sevmezdi. Adalet konusunda akrabalarına bile göz yummaz, isyancılara ve düzeni bozanlara acımazdı. İktidara yerleşince artık dikkate bile alınmayan kanunları yeniden yürürlüğe koydu. Etrafındakilerin soyunu-sopunu araştırır, Türk olmalarına özen gösterirdi. Dolayısıyla onun çağında layık olmayan Hintliler mühim makamlara pek yükselemediler³⁰.

Netice itibarıyla, Gıyaseddin Balaban'ın nezdinde Türk devletlerinde idarecinin, tabii ki bunun başında da hükümdar gelmektedir, vazifelerinin ne olduğunu belirlemeye çalıştık. Hepsinin ortak özelliği; adaleti hâkim kılmak, sefaletin önüne geçmek için ülkelerini iktisaden kuvvetlendirmek, Tanrı'nın yeryüzündeki memuru sıfatıyla yanlış ve kötü icraatlardan kaçınarak onun adını yaymak şeklinde sıralanabilir.

---

³⁰ Köprülü, a.g.m., s.265; Aziz Ahmet, a.g.e., s.241-244.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S.G., *Oğuzlar*, Çev. E.Necfe-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- Arsal, S.M., “Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerin İnkişafında Türk Irkının Rolü”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.
- Aziz Ahmet, M., *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Çev. T. Say, İstanbul (tarihsiz).
- Baştav, Ş., “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü*, 2/22, Ankara 1964.
- Baykuzu, T.D., “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar”, *Bilig*, Sayı 44, Ankara 2008.
- Bayur, Y.H., *Hindistan Tarihi*, C. I, Ankara 1950.
- Cengiz İmparatorluğu*, Çev. A.Danuu, İstanbul 2012.
- Davies, C.C., “Raziye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- De Guignes, J.M., Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi, C. I, İstanbul 1924
- Diyarbakırlı, N., *Hun Sanatı*, İstanbul 1972.
- Ecsedy, H., “Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire”, *Acta Orientalia*, Tom. 25, Budapest 1972.
- Ecsedy, I., “Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age”, *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977.
- Esin, E., “Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972.
- Fanshawe, H.C., “Delhi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Genç, R., “Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982.
- Golden, P.B., “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, Çev. A.Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. D.Sinor, İstanbul 2000.
- Gökyay, O.Ş., *Dede Korkut Masalları*, İstanbul 1943.
- Gömeç, S., “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies (Türklük Çalışmaları)*, 1/2, Erzincan 2006.
- Gömeç, S., *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2011.
- Gömeç, S., *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- Gömeç, S., *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.
- Gömeç, S., *Hindistan’da Türkler*, 2. Baskı, Ankara 2013.

- Gömeç, S., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2014.
- Gumilev, L.N., *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- Hamadani, A.H., *The Frontier Policy of the Delhi Sultans*, New Delhi 1992.
- Hsio, Y., "Reading and Re-Readings of Narrative in Dunhuang Murals", *Artibus Asiae*, 53/1-2, Zurich 1993.
- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996.
- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975.
- İnan, A., "Yasa, Töre~Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964.
- İzgi, Ö., "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- Kafesoğlu, İ., *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul 1957.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- Kanat, C., *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul 2010.
- Kitapçı, Z., *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004.
- Koestler, A., *Onüçüncü Kabile*, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984.
- Konukçu, E., "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001.
- Kortel, H., "Delhi-Türk Sultanı Alaeddin Halaci'nin Moğol Siyaseti", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 2000
- Köprülü, M.F., "Balaban", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1988
- Köymen, M.A., "Türklerde Demokrasi", *Milli Kültür*, 1/6, Ankara, 1977
- Liu, M.T., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958
- Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. A.Batur, İstanbul 2004
- Nizamü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982
- Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, Çev. N.Lugal, Ankara 1949.
- Onat, A., *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977.
- Orkun, H.N., *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933.

- Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.
- Radloff, W., *Türklerin Kökleri*, Çev. A.Ekinci-Y.Ünlü, C. I, Ankara 1999.
- Runciman, S., “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943.
- Sahibkıran Emir Timur, Timur’un Günlüğü, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010.
- Soper, A.C., “Northern Liang and Northern Wei in Kansu”, *Artibus Asiae*, 21/2, Zurich 1958.
- Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984.
- Tang, G.Z., *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti’nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- Thompson, E.A., “The Camp of Attila”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 65, 1945.
- Togan, Z.V., “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Tsiang, K.R., “Changing Patterns of Divinity and Reform in the Late Northern Wei”, *The Art Bulletin*, 84/2, New York 2002.
- Ubicini, H.A., *1855’de Türkiye*, Çev. Ayda Düz, C. II, İstanbul (tarihsiz).
- Ubicini, M.A., *Türkiye 1850*, Çev. C.Karaağaçlı, C. I, İstanbul (tarihsiz).
- Ulunay, N., *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı ve Stratejisi I*, Ankara 1986.
- Watson, B., *Record of the Grand Historian of China*, Volume II, Third edition, New York 1968.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979.